فصلنامه اعتیاد پژوهی سوءمصرف مواد، سال سوم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۸
Quarterly Journal of Research on Addiction, Vol. 3, No. 12, Winter 2009

مقاله
پژوهشی
Research

تأثیر آموزش بر آگاهی و نگرش جوانان پسر محلات حاشیه‌ای در خصوص مضرات مصرف مواد مخدر

حیران پورنجف[۱]، پوران رستمی[۲]، زهرا عبدالهی[۳]

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۰۳/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۰۵/۰۱

چکیده

هدف: مصرف مواد مخدر پدیده‌ای جهانی است که آسیب‌های فراوان جسمی، روانی، خانوادگی، اجتماعی و اقتصادی به دنبال دارد به طوری که می‌تواند شخص درگیر را دچار افت جدی در کنش‌های فردی و اجتماعی نماید. فعالیت‌های پیشگیرانه می‌تواند نقش مهمی در مصونیت این قشر از آسیب‌های ذکر شده، داشته باشد. این فعالیتهای پیشگیرانه می‌تواند متمرکز بر آموزش و آگاه سازی باشد. **روش:** پژوهش حاضر در سال ۱۳۸۸و در بین جوانان ۲۵-۱۵ ساله محلات حاشیه شهر ایلام انجام گرفته است. نمونه انتخابی به صورت فراخوان برای شرکت در کلاس‌های آموزشی دعوت شدند و هر کلاس آموزشی شامل ۶۰ الی ۷۰ نفر بود که هر گروه در دو جلسه دو ساعته توسط مدرس مربوط در زمینه آشنایی با مواد مخدر و زیان‌های آن آموزش دیدند. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد آموزش بر افزایش آگاهی جوانان موثربود. **نتیجه‌گیری:** آموزش می‌تواند در بالا بردن آگاهی و تغییر نگرش جوانان نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر و مقاوم‌سازی آن‌ها موثر باشد.

کلیدواژه‌ها: آموزش، آگاهی، نگرش، اعتیاد، شهر ایلام

---

۱. نویسنده مسؤول: کارشناس ارشد جامعه شناسی
۲. کارشناس ارشد علوم سیاسی
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات زنان (این طرح پژوهشی از محل اعتبارات دانشگاه علوم پزشکی استان ایلام تصویب شده است).

مقدمه

مفهوم نگرش یا طرز تلقی یکی از مفاهیمی است که مدت مدیدی است در علوم جامعه‌شناسی و روان‌شناسی از آن استفاده می‌کنند، اما همانند بسیاری از مفاهیم اجتماعی دیگر اجماع کاملی حول تعریف آن وجود ندارد. می‌نارد[1] طرز تلقی را آمادگی روانی می‌داند که عبارت از آمادگی درونی و یا بطور رسمی، آمادگی برای انجام عمل، به نحوی خاص است (بیرو، ۱۳۷۸). نگرش‌ها به برخی شرایط ارجاع داده می‌شوند که در واقع توضیح دهنده تداوم رفتار فردی در مواجه با مسائل و شرایط مختلف هستند. نگرش‌ها تعیین کننده رفتارها هستند و این فرض بطور ضمنی دلالت بر این امر دارد که با تغییر دادن نگرش‌های افراد، می‌توان رفتارهای آن‌ها را تغییر داد.

دوران بلوغ دوره‌ای سرشار از تضاد و کشمکش‌های متعدد درونی و بیرونی است. عدم توجه اعضای خانواده، توقع‌های بی‌جا و بی‌مورد اطرافیان بدون در نظر گرفتن حساسیت‌های دوران بلوغ، انتظارات و ارزش‌های متضاد اجتماعی و اختلالات تطابقی در خانواده در زمینه‌های نامطلوب شخصیتی فرد، به آسانی فرد را در این دوره در مقابل انحرافات مختلف از جمله اعتیاد، آسیب‌پذیر می‌سازد. اساس پیشگیری از اعتیاد به طور کلی تعلیم و تربیت، راهنمایی، مشورت و ارشاد خانواده‌ها است. این آموزش باید در یک طیف گسترده اعم از رسمی و غیر رسمی صورت پذیرد.

از جمله گروه‌هایی که بیش از پیش در معرض خطر آسیب دیدن و آسیب رساندن می‌باشند، معتادان هستند که آثار ویرانگر اعتیاد را سال‌ها به دوش می‌کشند. اعتیاد یک پدیده چند بُعدی، خطر آفرین و فعلی ناهنجار از نظر اجتماعی است که بیش از پیش، سلامت فردی و اجتماعی را مورد تهدید قرار می‌دهد. براساس نظریه‌ای که موسوم به نظریه اقدام عقلانی است، به نقش نگرش‌ها در گرایش به اعتیاد توسط نوجوانان و جوانان اهمیت قابل توجهی داده‌اند. نگرش‌های شناختی اشاره‌ای به نتایجی حاصل از دو مولفهٔ باورها یا انتظارات در مورد نتایج و پیامدهای یک رفتار معین و ارزیابی نتایج رفتاری هستند. دیده می‌شود نگرش‌ها و هنجارهای ذهنی در نوجوانان و جوانان موجب

1. mynard

شکل‌گیری نیات و مقاصد نسبت به مواد، سپس ارتکاب عمل و مصرف مواد می‌شوند. سوءمصرف مواد امروزه بین گروه‌های مختلف افراد بخصوص جوانان شیوع یافته و همچنان که سن ابتلاء به آن پایین آمده است، فراوانی آن نیز رو به تزاید می‌باشد (سموعی، ۱۳۷۸). طبق برآورد برنامه کنترل مواد مخدر سازمان ملل متحد مصرف سالانه مواد مخدر در جهان به اندازه‌ای است که می‌تواند تا ۴/۱ درصد از جمعیت را گرفتار سازد (شبانی، ۱۳۸۰). در ایران که جوان‌گرایی چهره‌ای جدید از این پدیده مخرب را به نمایش گذاشته است و منشاء بسیاری از جرایم (مثل قتل، تجاوز، دزدی و غیره) و حوادث نابهنجار اجتماعی گردیده است، انگیزه مبارزه و انتخاب برنامه‌های مناسب پیش‌گیری را در قالب یک ضرورت مطرح می‌نماید (قنبرپور، ۱۳۷۹).

مهم‌ترین شیوه‌های پیش‌گیری از اعتیاد عبارتند از؛ آگاه نمودن جامعه از خطرات و مضرات مواد مخدر، افزایش مهارت‌های زندگی و مهارت حل مسئله، هدفمندی زندگی و شناخت ارزش‌های فردی، اجتماعی و مذهبی، تقویت فعالیت‌های جایگزین برای افراد در معرض خطر و شناخت باورهای غلط مربوط به مصرف مواد مخدر. برنامه‌های پیش‌گیری از مصرف مواد مخدر و دخانیات در مدارس می‌تواند کمک اساسی برای سلامت نسل بعدی باشد. در حال حاضر اطلاعاتی از داخل و خارج از کشور در دست است که نشان می‌دهد مصرف مواد در بین قشر جوان رو به افزایش است، فعالیت‌های پیشگیرانه می‌تواند این قشر در معرض آسیب را از خطر برهاند (یحیی‌زاده، ۱۳۸۰). در ارتباط با رابطه‌ی بین اعتیاد و ارتکاب جرم نیز گزارش‌های زیادی انتشار یافته است. در تحقیقی که در بین بیست و چهار هزار زندانی شهربانی جمهوری اسلامی و با هدف شناسایی انگیزه‌های سرقت انجام گرفته است، نشان داده شده که حداقل بیست و پنج درصد این جرایم به دلیل اعتیاد رخ داده و مجرمان در ارتباط با اعتیاد به جرایم دیگری حتی قتل نیز دست زده‌اند (سلیمانی، ۱۳۸۵).

رویکرد مبتنی بر ارایه اطلاعات درست و واقعی به مردم، بر این اندیشه قرار گرفته است که مردم به این خاطر به سوی بدآموزی‌ها و انجام کارهای نامطلوب کشیده می‌شوند که اطلاعات دقیق و درستی از موضوع و مسئله ندارند. بنابراین اگر به افراد، اطلاعات

دقیق و واقعی داده شود، آن‌ها نسبت به بدآموزی‌ها و رفتارهای نامطلوب تمایل چندانی نشان نخواهند داد، زیرا اصولاً فرد، خود را خردمند و عقلایی دانسته و می‌داند که نباید زندگی خود را بدون دلیل به خطر انداخت (سیف‌اللهی، ۱۳۸۱). به قول «هاوارد بکر» اگر فردی به تنهایی و بدون یادگیری از مواد مخدر استفاده کند، نه تنها لذتی از آن نبرده بلکه احساس نارضایتی و وحشت نیز خواهد کرد (ممتاز،۱۳۸۱). این تحقیق با هدف بررسی میزان آگاهی و نگرش جوانان ساکن محلات حاشیه‌ای (خیام، خاتمیه و هانیوان) شهر ایلام نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر و تأثیر مداخله‌ای آموزش بر افزایش آگاهی و تغییر نگرش آنان صورت گرفته است.

روش

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

روش تحقیق، پژوهش حاضر شبه‌آزمایشی از نوع پیش‌آزمون-پس‌آزمون تک گروهی است. جامعه آماری این تحقیق مشتمل بر کلیه پسران ۲۵-۱۵ ساله محلات خیام، خاتمیه و هانیوان شهر ایلام می‌باشد. طبق آمار ارائه شده از مراکز بهداشتی محلات مورد هدف، جامعه‌ی آماری این تحقیق بالغ بر ۳۸۶۰ نفر می‌باشد. حجم نمونه براساس جدول مورگان ۳۴۶ نفرتعیین شد که به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند.

ابزار

پرسشنامه‌ی محقق ساخته این تحقیق حاوی ۳۵ سوال بسته و دو سوال باز بود که به منظور جمع‌آوری اطلاعات از جوانان ۲۵-۱۵ ساله دو بار یکی قبل از آموزش و دیگری بعد از آموزش اجرا شد. روایی محتوایی پرسشنامه با توجه به نظر متخصصین مورد تائید قرار گرفت. از لحاظ اعتبار نیز آلفای کرونباخ آن ۰/۸۶ به‌دست آمد.

روندا‌جرا

با استفاده از دعوتنامه و فراخوان از جوانان ۲۵-۱۵ ساله محلات خیام، خاتمیه و هانیوان ایلام برای شرکت در کلاس‌های آموزشی دعوت به عمل آمد و کلاس‌هایی جهت

آموزش تشکیل شد. هر کلاس آموزشی شامل ۶۰ الی ۷۰ نفر بوده که هر گروه در دو جلسه‌ی دو ساعته توسط مدرس مربوط که دارای مدرک کارشناسی ارشد روان‌شناسی بود، در زمینه آشنایی با مواد مخدر و زیان‌های آن آموزش دیدند. هر یک از افراد نمونه، قبل و بعد از آموزش به سوالات پرسشنامه پاسخ دادند.

یافته‌ها

نتایج نشان داد ۲۱۹ نفر از نمونه انتخابی (۶۴ درصد) بین سنین ۱۸-۱۵ سال، ۸۳ نفر (۲۴ درصد) بین سنین ۲۱-۱۹ سال و ۳۶ نفر (۱۰ درصد) بین سنین ۲۵-۲۲ سال قرار داشتند. در مورد میزان تحصیلات افراد مورد نظر، ۲۲۰ نفر (۶۵ درصد) در سطح متوسطه و دیپلم، ۸۴ نفر (۲۴ درصد) فوق‌دیپلم و سایر پاسخگویان در سطح بی‌سواد و ابتدایی، راهنمایی و لیسانس بودند. از نظر وضعیت اشتغال، ۲۱۴ نفر (۶۳ درصد) محصل، ۹۹ نفر (۲۹ درصد) دانشجو و مابقی آنان کارمند، نظامی، دارای شغل آزاد و بیکار بودند، و نهایتا اینکه از بین پاسخگویان، ۳۲۹ نفر (۹۷ درصد) مجرد و ۹ نفر (۲ درصد) متاهل بودند. آماره‌های توصیفی شیوه‌های آگاهی‌رسانی نسبت به مضرات مصرف مواد مخدرقبل از آموزش در جدول۱ ارائه شده است.

جدول ۱: آماره‌های توصیفی شیوه‌های آگاهی‌رسانی نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر قبل از کلاس‌های آموزشی

موارد	زیاد		متوسط		کم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
پخش فیلم و برنامه در مورد زندگی معتادین	۵۴	۱۶/۰۰	۶۶	۱۹/۵۰	۲۱۸	۶۴/۵۰
برگزاری نمایشگاه عکس از وضعیت معتادین	۷۸	۲۳/۱۰	۹۷	۲۸/۷۰	۱۶۳	۴۸/۲۰
برگزاری کلاس‌های آموزشی در مورد مضرات اعتیاد	۸۱	۲۴/۰۰	۸۰	۲۳/۷۰	۱۷۷	۵۲/۳۰
نصب پلاکارد و پخش بروشور در مورد مضرات اعتیاد	۱۱۳	۳۳/۴۰	۱۱۲	۳۳/۲۰	۱۱۳	۳۳/۴۰
استفاده از گروه آمران به معروف و ناهیان از منکر برای پیشگیری از اعتیاد	۱۰۹	۳۲/۳۰	۸۰	۲۳/۷۰	۱۴۹	۴۴/۰۰

آماره‌های توصیفی شیوه‌های آگاهی‌رسانی نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر بعد از آموزش در جدول۲ ارائه شده است.

جدول ۲: آماره‌های توصیفی شیوه‌های آگاهی‌رسانی نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر بعد ازکلاس‌های آموزشی

موارد	زیاد		متوسط		کم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
پخش فیلم و برنامه در مورد زندگی معتادین	۲۸۸	۶۹/۵	۶۵	۱۹/۲	۴۵	۱۳/۳
برگزاری نمایشگاه عکس از وضعیت معتادین	۱۶۰	۴۷/۳	۹۳	۲۷/۵	۸۵	۲۵/۱
برگزاری کلاس‌های آموزشی در مورد مضرات اعتیاد	۱۷۸	۵۲/۹	۸۰	۲۳/۷	۸۰	۲۳/۶
نصب پلاکارد و پخش بروشور در مورد مضرات اعتیاد	۱۳۴	۴۱/۷	۷۸	۲۳/۱	۱۲۶	۳۷/۲
استفاده از گروه آمران به معروف و ناهیان از منکر برای پیشگیری از اعتیاد	۱۲۹	۴۱/۱	۷۲	۲۱/۳	۱۲۷	۳۷/۶

برای بررسی اثربخشی کلاس‌های آموزشی بر آگاهی نسبت به مضرات مواد مخدر از آزمون t وابسته به شرح زیراستفاده شد.

جدول۳: نتایج آزمون t وابسته برای بررسی اثربخشی کلاس‌های آموزشی بر آگاهی نسبت به مضرات مواد مخدر

مرحله	میانگین	انحراف‌استاندارد	آماره t	معناداری
قبل از آموزش	۱۰/۹۰	۳/۲۱	۳/۳۴۲	۰/۰۰۰۵
بعد از آموزش	۷/۷۰	۳/۴۵		

همانگونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود نتایج حکایت از اثربخشی کلاس‌های آموزشی بر آگاهی نسبت به مضرات مواد مخدر داشت ($t=۳/۳۴۲, P<۰/۰۰۱$).

بحث و نتیجه‌گیری

کریمی (۱۳۸۰) در تحقیق خود در مورد اعتیاد جوانان به این نتیجه رسید که عدم آگاهی جوانان از عواقب اعتیاد باعث مصرف مواد مخدر در بین آنان می‌شود و آموزش و آگاه

نمودن آن‌ها می‌تواند یکی از راه‌های پیشگیری از اعتیاد باشد. نتایج این تحقیق نیز حکایت از آن دارد که آموزش و برگزاری کلاس‌های آموزشی در بالا بردن آگاهی و تغییر نگرش جوانان نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر موثر می‌باشد. این افزایش آگاهی می‌تواند حتی بر روابط بین نوجوانان و والدین تاثیرگذار شود. خانواده اصلی‌ترین مرکز کنترل رفتار فردی است که گاهی با آسیب‌پذیر شدن خود، عاملی برای گرایش جوانان به اعتیاد می‌شود. محقق معتقد است این محیط در ایران طی چند سال اخیر به علت اختلال در روابط والدین با فرزندان از جمله به سبب گرفتاری پدر و یا اعتیاد آنها، متزلزل و ثبات آن را با چالش رو به رو ساخته است. فرزندان بیش از همه، از والدین خود تاثیر می‌پذیرند و الگوهای والدین بسیار قدرتمندتر از تاثیر افراد همسال است. طی سال‌های اولیه دوران نوجوانی پیش از آنکه گروه‌های همسالان وارد صحنه زندگی نوجوانان شوند، والدین در شکل‌گیری اعتقادات بنیادین اخلاقی و شخصیت فردی فرزندانشان نقش عمده‌ای را ایفا می‌کنند، حتی تاثیر بد دوستان ناباب نیز قادر نیست شخصیتی را که در خانه و خانواده شکل گرفته است، تغییر دهد. آگاه سازی والدین یکی از مهم‌ترین بخش‌های موثر در هر برنامه پیشگیری از اعتیاد است. بر خلاف نوجوانان که معمولا شیوع مصرف را بیش از حد واقعی آن فرض می‌کنند، مطالعات مختلف نشان داده است که همواره والدین میزان شیوع سوءمصرف مواد مخدر را کمتر از میزان واقعی آن تخمین می‌زنند و در نتیجه خطر آن را نیز احساس نمی‌کنند و اغلب باور ندارند که این مشکل برای فرزندان آن‌ها نیز ممکن است پیش بیاید لذا والدین باید از خطر اعتیاد آگاه شوند و در مورد پیشگیری از آن احساس مسئولیت کنند.

از آنجایی که حساس‌ترین دوران زندگی از نظر ابتلا به سوءمصرف مواد مخدر در دوره بلوغ و نوجوانی قرار دارد، بنابراین توجه ویژه به این دوره و طراحی برنامه‌های پیشگیرانه مناسب برای این گروه سنی کاملا حیاتی به نظر می‌رسد. برای برنامه‌ریزی و ایجاد راهکارهای موثر در پیشگیری از اعتیاد، علاوه بر شناخت علل و عوامل موثر در شروع مصرف و تدوین راه‌های مقابله با آنها، بایستی با شناخت نیازها و به کارگیری استراتژی مناسب در جهت تقویت توانایی‌ها و پتانسیل‌های اجتماعی گام برداشت. برای

این منظور لازم است راهبرد خود را روی دو محور تضعیف عوامل خطرساز و تهدید کننده و تقویت عوامل بازدارنده یا محافظت کننده متمرکز کرد و روی سه کانون خانواده، مدرسه و جامعه (محله) هدف‌گذاری کرد. اجرای هر برنامه پیشگیری به شناخت دقیق منطقه، بررسی کامل وضعیت بهداشتی و روان شناختی و بررسی‌های همه جانبه بستگی دارد تا با این وسیله عوامل موثر بر مصرف مواد آشکار شوند. به عنوان مثال باید شایع‌ترین نوع ماده مصرفی و گروه سنی افراد در معرض خطر، موقعیت‌ها و محل‌های مصرف، باورهای نادرست و عوامل مخاطره آمیز، امکانات و منابع موجود هر جامعه را شناخت و بر اساس آن مدل فعالیت‌های پیشگرانه را تعیین کرد. به عبارتی تجویز یک نسخه برای تمامی محله‌ها و شهرها نمی‌تواند فعالیت مؤثری باشد.

ایجاد مراکز فرهنگی ـ هنری غنی، در دسترس قراردادن وسایل و محیط‌های ورزشی، توسعه‌ی تفریح‌گاه‌های محلی و فضاهای زیستی کافی، همچنین کتابخانه‌های محلی از مواردی است که نوجوانان و جوانان به آن احتیاج داشته و می‌تواند نقش عمده‌ای در جلوگیری از بیکاری و افسردگی و در نهایت آشنایی آنان با مواد مخدر داشته باشد.

آگاهی دادن به دانش‌آموزان در مورد مواد اعتیادآور از طریق کتب درسی و کمک درسی در قالب یک برنامه‌ریزی مدون از جمله وظایف آموزش و پرورش است که اجرای درست آن از اهمیت بسزایی در پیشگیری اعتیاد برخوردار است. ساختار مدرسه در برنامه وسیع پیشگیری سهم به‌سزایی دارد. همراهی مدرسه در برنامه‌های جامع اجتماعی موجب می‌شود پیام‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های واحدی به نوجوانان منتقل شود.

با توجه به اثربخشی کلاس‌های آگاهی رسانی پیشنهاد می‌شود:

۱- برای طرح آگاه‌سازی مردم نسبت به مضرات مواد مخدراهمیت قائل شویم؛ ۲- کلاس‌های آموزشی در خصوص مضرات مصرف مواد مخدر در مدارس راهنمایی و دبیرستان با همکاری آموزش و پرورش برگزار شوند؛ ۳- جهت آگاهی عمومی نسبت به مضرات مصرف مواد مخدر بروشورهای آموزشی تهیه و درمدارس توزیع شوند؛۴- عدم آگاهی والدین از شیوه‌های برخورد صحیح با فرزندان در بسیاری موارد، علت لغزش، انحراف و ناهنجاری در آنان می‌باشد. همچنین روابط بین زن و مرد در حفظ سلامت و

بهداشت روان آن‌ها و تأمین امنیت و آرامش در خانواده بسیار اهمیت دارد که این امر می‌تواند با برگزاری دوره‌های آموزشی برای خانواده‌ها آموزش داده شود؛ ۵- تهیه فیلم‌های کوتاه و مستند از مضرات مواد مخدر، جهت نمایش به مردم؛ ۶- برگزاری نمایشگاه‌های کاریکاتور و عکس از مضرات مواد مخدر.

منابع

رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۱). *روش تحقیق*. چاپ دوازدهم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

سلیمانی، شیرین (۱۳۸۵). *عوامل موثر بر گرایش جوانان شهر ایلام به اعتیاد*. دانشگاه پیام نور ایلام، تابستان ۱۳۸۵.

سموعی، راحله (۱۳۸۷). *شیوه‌های مقابله با فشار روانی در معتادان و غیر معتادان و تعیین رابطه آن با عملکرد خانوادهٔ آن‌ها*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان.

سیف‌اللهی، سیف‌الله (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی مسایل اجتماعی ایران (مجموعه مقالات و نظرها)*. چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه پژوهان سینا.

شبانی، ناصر (۱۳۸۰). تهدیدهای مواد مخدر برای جامعه انسانی. *ماهنامه علمی فرهنگی اجتماعی سراب*، ۳۱،(۱۲)، ۵۵-۴۰.

صمیمی، علی (۱۳۸۱). *بررسی علل گرایش به اعتیاد در بین نوجوانان، وقتی بحران کلید می‌خورد*. سایت اینترنتی پیکر اندیش.

فیض اللهی، علی (۱۳۸۰). *تحلیل جامعه شناختی عوامل موثر بر اعتیاد در بین جوانان استان ایلام*.

قنبرپور، فریبا (۱۳۷۹). *نقش گروه همسالان و رفتار جمعی در محیط‌های جوان*. چکیده مقالات سمینار اعتیاد و جوان، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.

کریمی، معصومه (۱۳۸۱). *بررسی تأثیر عوامل اجتماعی و خانوادگی بر اعتیاد نوجوانان پسر تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مرکز آموزش عالی فرهنگیان.

مجموعه مقالات همایش بررسی علل فرهنگی و اجتماعی گرایش جوانان به مواد مخدر (۱۳۸۰). معاونت فرهنگی مطبوعاتی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران: ستاد مبارزه با مواد مخدر.

ممتاز، فریده (۱۳۸۱). *انحرافات اجتماعی، نظریه‌ها و دیدگاه‌ها*. تهران: انتشارت شرکت سهامی انتشار.